संस्कृत-त्रैमासिक-पत्रिका,
वार्षिक रु-१५०

ISSN 2321-1342

देवसायुज्यम्

वर्ष-०९, जनवरी-मार्च-२०१६
अङ्कः-६७

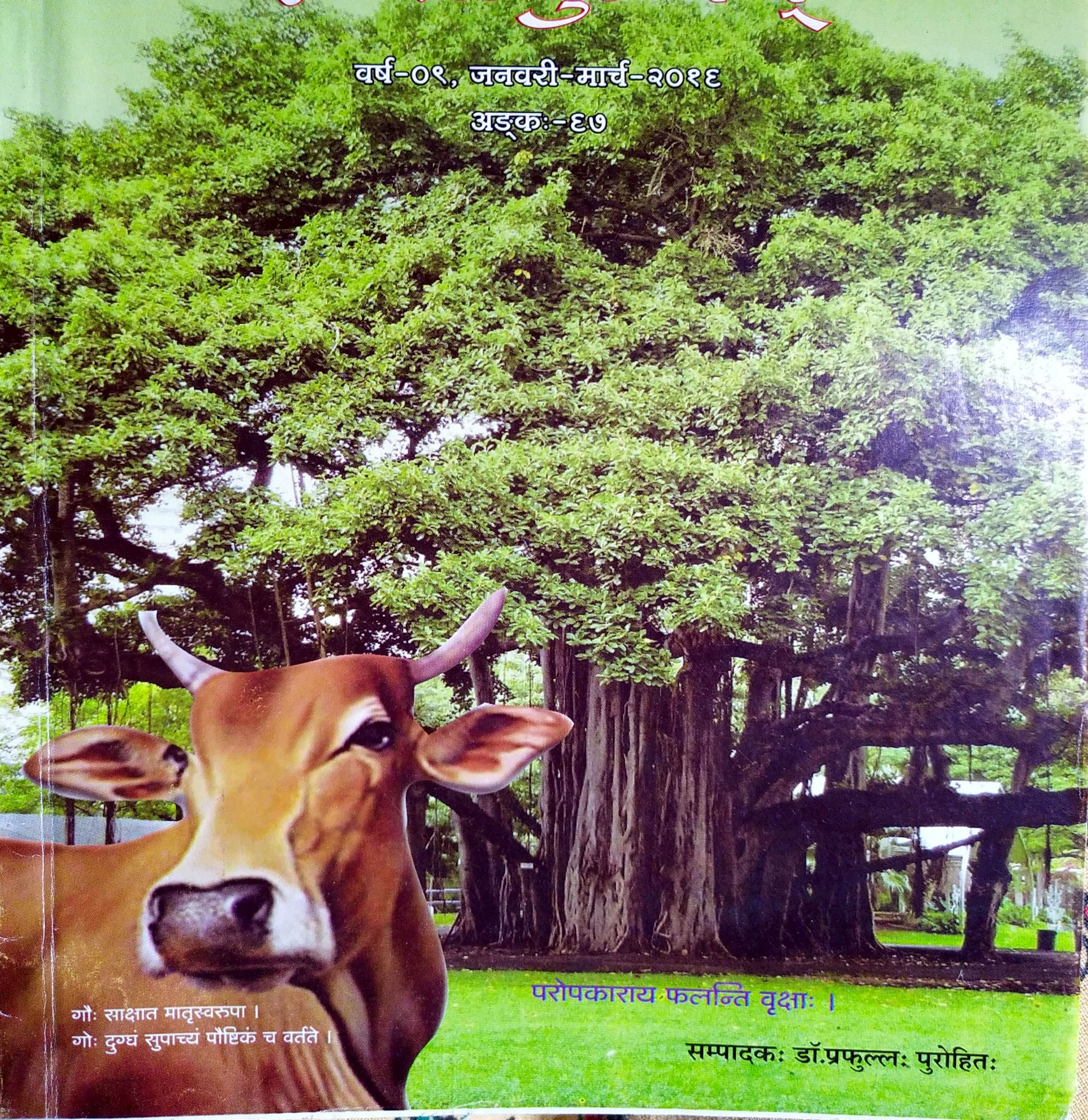

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः ।

सम्पादकः डॉ.प्रफुल्लः पुरोहितः

संपादक : डॉ. प्रफुल्लः पुरोहितः

प्रकाशकः
डॉ. प्रफुल्लः पुरोहितः
एल-२, न्यू विक्रम बाग,
लेक्चरर्स क्वार्टर्स,
एम.एस.यु. प्रतापगंज, वडोदरा-२.
मो. ९३७६२१९४७७

परामर्शकमण्डलम्
डॉ. जयन्तीलाल के. भट्टः
डॉ. जयदेव ए. जानी
डॉ. राजेन्द्र नाणावटी
श्री हंसकुमार मांकड
डॉ. उमा देशपांडे
डॉ. रमणलाल पाठक

मुद्रक
Disha Art
New Sama Road,
Vadodara-390 024
M : 9925382863

अनुक्रमणिका

१.	मन्त्रः		२
२.	पर्णस्य मूल्यं कियत् ?	सतीशः गज्जर्	३
३.	वेदपरिचयः	स्व.मुकुन्द लालजी वाडेकरः	४
४.	श्रीमद्भगवद्गीतायाः समाजस्योपरि प्रभावः।।	डॉ.ललितः पटेलः	६
५.	दार्शनिकदृष्ट्या गोतत्त्वम् ।।	बी.उमामहेश्वरी	७
६.	वैदिकवाङ्मये पर्यावरणचिन्तनम्	र्डा.भूपेन्द्रकुमार राठौर	१०
७.	पाणिनीयसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनयोः सन्धिप्रकरणस्य तुलना ।	शुक्लः राहुलः	१२
८.	वार्षिकोत्सवः	सम्पादकः	१३
९.	भारतीयज्योतिषे भास्करकमलाकरयोः सृष्टिविमर्शः	उमा शंकर झा	१४
१०.	परिसंवादः		१५
११.	वर्तमानकाले यज्ञचिकित्सायाः महत्त्वम् ।।	डॉ.घनश्याम भोजविया	१६
१२.	ग्रीष्मर्तुः	स्व. पं. परीक्षित् शर्मा	२१
१३.	सम्मानः	डॉ. अमृतः भोगायता	२३
१४.	न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।।	सुभाषः वसोया	२४
१५.	परमात्मपंचविंशतिका ।। , ।। परमज्योतिः पञ्चविंशतिका ।।	महोपाध्यायश्रीयशोविजयपादाः	२६
१६.	वैदिकसंहितासु वास्तुशास्त्रम्	डॉ.प्रफुल्लः पुरोहितः	२७
१७.	शब्दकोषः		३१
१८.	ग्रीष्मः	डॉ.प्रफुल्लः पुरोहितः	३२
१९.	शिक्षाया उद्देश्यम्, सुभाषितम्		३४
२०.	सूक्तयः		३५
२१.	संस्कृतभाषा, कूटम्		३६
२२.	अष्टमवार्षिकपदवीदानसमारम्भः तथा अन्ताराष्ट्रिय-संस्कृतसङ्गोष्ठ्याः उद्घाटनसमारोहः	डॉ.ललितः पटेलः	३७
२३.	हेमचन्द्रसमारोहः, लोकार्पणम्, योगवसिष्ठमधिकृत्य सङ्गोष्ठी सम्पन्ना	डॉ.नौनिहालगौतमः	३९
२४.	समापनसमारोहः	श्रीनवलकिशोरपन्तः	४०
२५.	परिसंवादः, कार्यशाला	सम्पादकः	४१
२६.	द्विदिवसीया समाजोपयोगिविशिष्टव्याख्यानमाला	सम्पादकः	४२

।। दार्शनिकदृष्ट्या गोतत्त्वम् ।।

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः। अर्थात् गौः रुद्राणां माता, वसूणां पुत्री, अदितिपुत्राणां स्वसा, धृतरूपामृतस्य मध्यभागः वर्तते । अतः गौः सदा वन्दनीया पूजनीया च वर्तते । वैदिककालादारभ्यैव गौः अस्माकं भारतीयधर्मस्य संस्कृतिसभ्यतानां च प्रतीकरूपेण वर्तते । स्वयं वेद एव गां प्रति नमस्कारं प्रकटयति यथा - अघ्ने ! ते रूपाय नमः। रूपायाघ्ने ते नमः[1] इति । तथा शास्त्रेषु गोः तत्त्वं महत्त्वञ्च मुक्तकण्ठेन गीतं वर्तते -

मातरः सर्वभूतानां गावःसर्वसुखप्रदाः। गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः॥
यद् गृहे दुःखितागावः स याति नरकं नरः। एतद्वै विश्वरूपं हि विश्वरूपं गोरुपकम् ॥

गावो विश्वस्य मातरः इत्यादि वचनैः गोः जननीजन्मभूम्योः यादृशं स्थानं वर्तते तादृशं स्थानं दत्तं वर्तते । पृथिव्याः रूपमपि गोरूपमेवेति वेदेषु बहुत्र सन्दर्भानुसारं गोः वर्णनं कृतमस्ति । तेनेदं ज्ञायते यत्, गौःसर्वप्राणिनां आधारभूता माता । तथा सर्वसुभकार्येषु पञ्चगव्यैः अर्थात् गोः क्षीरम्, गोः दधि, गोः घृतम्, गोमूत्रम्, गोमयानां स्वीकारः अनिवार्यः भवति ।

न्यायशास्त्रे उपमानप्रमाणनिरुपणावसरे उपमितिस्थापनायै लौकिके सुप्रसिद्धोदाहरणरूपेण गौः एव स्वीकृतमस्ति । यद्यपि सन्ति तत्र अन्यान्यपि उदाहरणानि, तथापि गौः एव उदाहरणरूपेण स्वीकृत्य उपमानप्रमाणं निरूपितम् । तथा सर्वशास्त्राणां मूलस्तम्भभूतं लक्षणम् । तल्लक्षणस्वरूपकथनार्थमपि गोः उदाहरणमेव स्वीकृतं वर्तते । तत्र लक्षणं नाम कथं भवेदिति जिज्ञासायां लक्षणस्य लक्षणमुक्तं, अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भरूपदोषत्रयरहितं लक्षणं" भवेदिति । तत्र का नाम अव्याप्तिः इत्यत्र लक्ष्यैकदेशाऽवृत्तित्वं" इति लक्षणमुक्त्वा तदुदाहरणं गोः कपिलत्वं इति प्रतिपादितम् । तथा अतिव्याप्तेः लक्ष्यवृत्तित्वे सति अलक्ष्यवृत्तित्वमि"ति लक्षणमुक्त्वा यथा गोः श्रृङ्गित्वम् इति प्रदर्शितम् । ततः असम्भवस्य लक्ष्यमात्राऽवृत्तित्वमि"ति लक्षणं प्रतिपाद्य यथा गोः एकशफत्वमिति दोषत्रयं प्रतिपाद्य एतादृशदोषत्रयरहितं असाधारणधर्मः"[2] लक्षणमेव लक्षणं भवति यथा गो सास्नादिमत्त्वम् इति प्रतिपाद्य लक्षणस्य लक्षणे स्पष्टतां कारितवन्तः। अर्थात् गोपदं, गोस्वरूपम्, गोलक्षणानि सर्वाण्यपि अस्माभिः पूजनीयानीति सङ्क्षेपार्थः।

भगवतः आदिशङ्कराचार्यस्यानुसारं गोः सेवा सर्वैः करणीया इति । यद्यप्ययम् आचार्यः अद्वैती वर्तते, तथापि स्वविरचितग्रन्थेषु सर्वत्र गोमहिमायाः गानं कृतं वर्तते । ब्रह्मानन्दप्राप्त्यै गोसेवायाः सर्वोपरिसाधनत्वमङ्गीकृतम् । उपनिषदः कथयन्ति यत् सत्यकामजाबालिमुनेः परमात्मसाक्षात्कारः गोसेवया क्षिप्रमेव जातम् इति । तद्यथा शङ्कराचार्यस्य वचनेषु, तमेतं श्रद्धातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनी तुष्टा सति ऋषभमनुप्रविश्यर्षभभावमापन्नानुग्रहाय । अथ हैनमृषभोऽभ्युवादाभ्युक्तवान् सत्यकाम ३ इति सम्बोध्य तमसौसत्यकामो भगव इति ह प्रतिसुश्रावप्रतिवचनं ददौ । प्राप्ताःसौम्य सहस्रं स्मः, पूर्णा तव प्रतिज्ञा, अतः प्रापयनोऽस्मानाचार्यकुलम्" इति । अत्रायं भावः यत्, गुरुणादिष्टः सत्यकामः यावत्

पर्यन्तं गवां सङ्ख्या एकसहस्रं न जातं तावत् पर्यन्तं गुरोः कुटीरं न प्रत्यागतवान् । यदा एकसहस्रगावः सम्पन्नाः, तदा आश्रमं जगाम । तदा तेनकृत अत्यन्तादभुतश्रद्धापूर्णगोसेवां दृष्ट्वा स्वयं **ब्रह्मविद्यैव** गोः रूपं धृत्वा तं सत्यकामं ब्रह्मविद्यामुपदिदेश - **ब्रह्मा** चतुष्पादः, षोडशकलायुक्तः। तस्य पूर्वं दिशः विशुद्धज्ञानेन प्रकाशस्वरूपाः आसन् सूर्यः, चन्द्रः, अग्नि"रित्यादिदेवताः सर्वे अनेनैव प्रकाशिताः।

यदादित्यगतं तेजः जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामकम् ॥[3] इति सच्चिदानन्दपरमात्मनः स्वरूपमुपदिदेश"। उपदेशानन्तरं सत्यकामः आश्रममगच्छत् । तदा गुरुणा हरिद्रुमगौतमेन प्रोक्तम्, हे शिष्य ! भवतः मुखे ब्रह्मवर्चःविराजते । अतः मन्ये भगवतः प्राप्तिः पूर्णतया प्राप्ते"ति । ततः भगवता उक्तमस्ति, प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसितवदनश्च निश्चिन्तः कृतार्थो भह्नविद्भवति"[4] इति । अर्थात् ब्रह्मविदेव ब्रह्मज्ञानेन प्रशान्तचित्तः तेजोमुखश्च प्रतिभासते इति । तथा क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते"। यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति ।

ननुक्षीरादपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत । एवं बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकम् "[5] इति । अर्थात् यथा क्षीरं विना अन्यसहकारेण दधि सञ्जायते, यथा-जलं विना अन्यसाहाय्यं हिमं भवति तथा परमात्मापि स्वयं संसाररूपेण परिणमते । तथा परिणमितुं कस्याप्यन्यवस्तुनः आवश्यकता नास्ति ।

यथोऽर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्"[6] इत्येवं प्रकारेण तेषामनुयायिनः अपि रत्नप्रभा, न्यायनिर्णयः, भामती, वेदान्तकल्पतरुः, परिमलादि टीकाग्रन्थेषु गोः तथा गोक्षीरविषये च सविस्तरेण विवरणं दत्तमस्ति । तथा प्रतिदिनमस्माभिरभ्यस्यमानोऽयं श्लोकः अत्यन्तं प्रसिद्धं वर्तते -

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः। पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ अर्थात् सर्वे उपनिषदः गो समानाः उपनिषद्यां व्याख्याकारः दोग्धा स्वयं गोपालनन्दनः भगवान् श्रीकृष्णः, श्रोता वत्सा च पार्थः, तत्र भोक्तारः सधियः पण्डिताः, तत्र दुग्धं गीतामृतमेवेति गीतासारं कथयित्वा गोः माहात्म्यमत्यन्तसूक्ष्मतया प्रोक्तमस्ति ।

सर्वे देवाः स्थिताः देहे सर्वदेवमयी हि गौः" अर्थात् गोः शरीरे सर्वे देवताः स्थिताः सन्ति । अतः गौः सर्वदेवस्वरूपिणी इति । तथा -

सर्वे देवा स्थिताः गवामङ्गे तीर्थानि तत्पदेषु च ।
तद्गुह्येषु स्वयं लक्ष्मीस्तिष्ठत्येव सदा पितः।।

गोष्पदाक्तमुदा यो हि तिलकं कुरुते नरः। तीर्थस्नातो भवेत् सद्यो जयस्तस्य पदे पदे ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्रैव तत्तीर्थं परिकीर्तितम् । प्राणांस्त्यक्त्वा नरस्तत्र सद्यो मुक्तो भवेद् ध्रुवम् ॥[7] इति शम् ।

बी.उमामहेश्वरी

शेषभागः २३ पृ. क्रमांके (सन्दर्भ सूचिः)